

УЙГУР ЁЗУВЛИ ВАСИҚАЛАРДА ИШЛАТИЛГАН БАДИИЙ СТЕРЕОТИПЛАР

 10.24412/2181-1784-2021-1-178-192

Қосимжон СОДИҚОВ,
филология фанлари доктори, профессор

***Аннотация:** в начале прошлого столетия во время научных экспедиций организованных в исторических окраинах современной синцзянь, в частности оазис турфан, русскими и западноевропейскими учёными найдены многочисленные культурно-исторические памятники и древние рукописи. среди них есть официальные документы созданные в древнетюркском буддийском и манихейском общин, множество которых написаны уйгурским шрифтом. в них много сведений о общественно-экономической системы древнетюркских государств, о торговых отношениях между лиц, также юриспруденции.*

документы созданы при выдаче воли своего раба, о принятии в приют ребёнка, о выдаче своего сына на работу богатым семьям, о продаже рабов и рабынь, о распределений наследств, о продаже земли, хозяйственные документы, о выдаче в аренду земли и виноградника, о займе серебряных монет, о выдаче аренде зерновых, о велях товарообмен. официальные документы свидетельствуют о том, что древнетюркское общество и государственное управление опиралась документациям.

еще одна важная часть заключается в том, что они являются памятниками древнетюркского письменного литературного языка и официального стиля. документы написаны грамотно и отвечают всем требованиям дипломатического делопроизводства. они имеют важное место в формировании и развитии официального дипломатического стиля.

в данной статье речь идет о семантике и стилистических функциях стереотипных единиц расположенных в этих документах, также о синкретического характера официальных и литературных стилей данных текстов.

***Ключевые слова:** тюркские манускрипты, официальные документы, тюркские юридические документы, официальный стиль, литературный стиль, синкретизм официального и литературного стилей, стереотипы.*

Abstract: *in the beginning of the last century, russian and western european scientists discovered many historical monuments of history and manuscripts as a result of scientific expeditions to the historical lands of present-day sindjan, in particular, the ancient turfan. among the manuscripts were the official documents created by the ancient turkic buddhist monarchy. most of these historical documents are in the old uighur form, with extensive information on the socio-economic system of the ancient turkic states, the relationships between people, trade and legal relations.*

documents give freedom to patrons, adoptions, transfer their children to a lawyer, sell slaves and slaves, inherit the land, sell land, farm work, sell their crops, rent a vineyard, loans, loans, commodity turnover. and most importantly, the rule of law in the old state and society has become a leader and all legal relationships have been formalized.

also, these documents are also important historical monuments of turkish written literary language. the units are fully competent and fully meet all the requirements of the current period. they serve as a reliable material in the study of the turkish historical formation and development of the official style.

in this article, ancient turkish official documents found in turf were studied stylistically. it focuses on the key issues of text stylistics - the stereotypical units used in documents, their functions, the synchronicity of formal and artistic styles.

Keywords: *old turkic manuscripts, history of turkic documents, old turkic documents, stilistics of official documents, literary stereotypes, synchronicity of official and literary style.*

«Стереотиплар» деганда ёзма ёдгорликлар тилида воқеа-ҳодисалар баёни, фикр ифодаси билан боғлиқ ҳолда тез-тез қайталаб турувчи сўзлар, сўз бирикмалари ва жумлалар тушунилади. Стереотиплар бадий матнларда ҳам, расмий ҳужжатларда ҳам ишлатилади. Лекин ҳар икки ҳолатдаги вазифаси бошқа-бошқа. Чунончи, бадий адабиётда қўлланувчи стереотиплар бадий бўёққа эга; уларда кишилиқ турмуш тарзи ва воқеа-ҳодисаларга бўлган муносабат бадий услубда баён этилади. Улар бадий тафаккурнинг маҳсули бўлиб, асар бадийлиги, баён тарзининг таъсирчанлигини оширишга ишлайди. Масалан, ўрхун битигларида хоқоннинг кудрати, давлат ишларини билим ва адолат билан бошқараётгани таърифланганда *qayani alp ermiş, ayučisi bilgä ermiş* («хоқони алп экан, маслаҳатчиси доно экан») жумласи ишлатилади.

Ёки Кул тигин ва Билга хоқон битигларида юрт эгаси ўзининг эл равнаки, улус фаровонлиги йўлида олиб борган эзгу ишларини таърифлаб, ўз ютуқларидан фахрланиб, *čiyan bodunuy bay qiltim, az bodunuy öküš qiltim* («йўқсил халқни бой қилдим, оз халқни кўпайтирдим») жумласини қўллайди. Битигларда тез-тез учраб турувчи *tört buluñ qop yaʻi ermiş* («тўрт томон бутунлай душман экан») жумласи мамлакат танг аҳволда экани, тўрт ёқдан қуршовда қолинганини англатади. Қўшиннинг қудратли юриши, аёвсиз жанглар, ёв устидан қозонилган зафарлар баёнида *elligig elsirätimiz, qayanliyi qayansirätimiz, tizligig sökürtimiz, başliyi yüküntürtimiz* («эли борни элидан айирдик, хоқони борни хоқонидан айирдик, тиззаси борни чўқтирдик, боши борни юкунтирдик») жумласи ишлатилган ва б.

Ҳужжатлардаги стереотипларнинг мазмуни ва вазифаси булардан бир оз фарқ қилади. Улар мазмуни ва вазифасига кўра икки хил.

Биринчиси, *ҳужжатнинг тузилиши, матн компонентлари билан боғлиқ ҳолда шаклланган стереотиплар*. Масалан, олди-берди васиқалари ҳужжатнинг тузилган санаси, қарз олинишининг сабаби, кимдан ва қанча қарз олинаётганлиги билан бошланади. Якунида эса олди-бердини кузатиб турган гувоҳлар, васиқадаги белги-тамғаларнинг кимга тегишли эканлиги ва ҳужжатни ким тузганлиги қайд этилади. Стереотиплар ҳам ана шунга мос ҳолда шаклланади. Бундай стереотиплар, хабарнинг аниқ ва лўндалигини таъминлайди, матннинг расмий мавқеини ошириб, ҳужжат қолипнинг шаклланишига хизмат қилади.

Иккинчиси, *фикр ифодаси, баён тарзи билан боғлиқ ҳолда шаклланган стереотиплар*. Матн битувчи фикр ифодаси учун нутқ жараёнида ишлаб чиқилган, тилда мавжуд бўлган тайёр қолип бирикмалар, поэтик бирикмалардан фойдаланади. Уларнинг эмоционал бўёғи ҳам, таъсири ҳам кучли.

Одатда, расмий услуб ўзининг аниқ ва равшанлиги, кўчма маъноли сўзлар, фразеологик бирикмалар, тасвирий ифодалар, кўтаринки жумлалар, турли бадий воситаларнинг учрамаслиги билан ажралиб туради. Лекин бу ўлчовни, чегарани ҳеч бир ўзгаришсиз қадимги туркий тилдаги расмий битигларга, қолаверса, илк ўрта асрлардан қолган ҳужжатларга, хусусан васиқаларга нисбатан қўллаш ўзини оқламайди, назаримизда. Сабаби, ўша давр ҳужжатларида, юқорида расмий услубга тегишли деб қаралаётган белгилардан ташқари, оғзаки услубга, бадий матнларга хос воситалар ҳам учраб туради. Битувчи-котиблар фикрни теран англатиш, унинг таъсирини кучайтириш,

васиқани мазмунли ва ширали баён қилиш, матн услубининг силлиқ ва оҳангдор чиқиши учун, ўрни билан, бадий воситалардан ҳам фойдаланган. Бир сўз билан айтганда, ҳужжатлар услубига оғзаки, сўзлашув услуби билан бир қаторда, бадий тафаккурнинг, бадий услубнинг, қадимги туркий адабиётнинг таъсири бўлган.

Васиқаларда оғзаки ва бадий услубга хос бўлган стереотип жумлалар тизими амал қилади. Улар расмий матнларга бадий бўёқ бериши билан бир қаторда, юридик кимсалар нутқининг таъсирли ва мазмунли чиқиши, ҳаққонийлигини таъмингашига хизмат қилади.

Бундай стереотиплар матнда расмий ва бадий услуб синкретизмини юзага келтиради.

Қуйида васиқаларда кечган бадий стереотипларнинг айримлари ва уларнинг услубий, бадий-эстетик вазифаларини кўриб чиқамиз:

berginčä yoq-bar bolsar-men

Бу ифода «қарзни бергунча борман-йўқман, беролмасам (қарзни узолмасам)» деган маънони билдиради. Қонунга кўра, ҳар қандай берим кафолатлануви керак. Ана шундай ҳолатни расмийлаштириш учун ҳужжатда айни жумла ишлатилади.

Туркшуносликда *yoq-bar bol-* ёки *bar-yoq bol-* ифодаси «ўлим» билан боғлиқ эканлигини кўпчилик эътироф этган. Бироқ, бу масалада бошқача қарашлар ҳам бор.

Жумладан, япон олими М. Морининг таъкидлашича, *yoq-bar bol-* ифодаси «ўлим»ни эмас, қарз тўлаш чоғида беримчининг «бу ерда бўлмай қолиш эҳтимоли»ни, яъни унинг ўлиб кетиши эмас, балки қарзни тўламай, қочиб кетиши ёки бу ердан кўчиб кетишини назарда тутаяди. Ушбу ифоданинг бошқа ҳужжатларда *ičtin-taštın bol-*, *örü-qudı bol-* сингари парадигматик қаторларда келишига таяниб, олим ана шундай хулосага келган (Тугушева 1975,32).

Кейинги чоғларда М. Морининг ушбу хулосаси фанда оммалаша бошлади. Тўғри, ушбу ифодада ҳар қандай шароитда қарз албатта қайтарилиши кафолатланган. Лекин бу ифоданинг ҳар учала вариантини бир маънога бирлаштириш уқадар тўғри эмас, назаримизда; уларнинг ҳар қайсиси ўзига хос маъноларга эга.

Шу ўринда ушбу ифоданинг ҳар учала кўриниши ва уларнинг маъноларини кўриб чиқамиз.

bar-yoq bol- ва унинг маъноси:

Ҳозирги ўзбеклар *Беш кунлигим борми-йўқми?* деймиз, бунда, табиийки, «ўлим» назарда тутилади. Ёки узоқроқ вақт тўғрисида сўз кетганда: *Унгача ким бор-ким йўқ?* дейилади. Бунинг: *Унгача нима гап-нима сўз?* варианты ҳам бор. Бу жумлаларнинг барида кишининг ўлими кўзда тутилади. Шуларга таяниб, васиқаларда кечган *bar-yoq bol-* ни ҳам кишининг ўлимига боғлаган маъқул. Бу ўринда *bar bol* – «бор бўлмоқ; яшамок»; чоғиштиринг, ўзбекчада *бор бўлинг* – «яшанг» дегани; *yoq bol* – «йўқ бўлмоқ; ўлмоқ»; *bar-yoq bolsar-men* деганда «(мабодо) ўлиб кетсам» деган маъно англашилади.

Масалан, Қайимтудан тариқ олинганлиги тўғрисидаги васиқада: *Berginčä bar-yoq bolsar-men, inim Barčaqī anī tegilär bilä köni bersünlär* («Бергунча бор-йўқ бўлсам [борман-йўқман], иним Барчақи уни укалари билан қайтарсинлар») (ТХ.12.8–10).

örü-qudī bol- ва унинг маъноси:

П. Займе *örü-qudī* ни кутбларга (Жануб ва Шимолга) нисбат берган, яъни матндаги *örü-qudī bolsar-men* бирикмасини «Жанубда бўламанми, Шимолда бўламанми, (қатъи назар)» дея талқин қилган (УДД, За.4: 41, *икки юлдузли изоҳга қаранг*).

Бунда у *örü tayqa, qudī quimqa bar-* бирикмасидаги *örü tayqa* ни «жанубга» деб тушунган, шунга боғлиқ ҳолда, *örü* ни ҳам «жануб», унинг антоними бўлмиш *qudī* ни эса «шимол» дея талқин қилган.

Таъкидлаш жоизки, ёзма манбаларда *tay* сўзи шимолга нисбатан ҳам ишлатилган: *öndün yīñaq* – «шарқ», *kündün yīñaq* – «жануб», *kedīn yīñaq* – «ғарб», *taydīn yīñaq* – «шимол»ни англатади. Масалан, Сада отли кишининг Сўлда оғадан бўз олгани ва эвазига ўз узумзорини сотганлиги тўғрисидаги васиқада: *Bu borluqniñ sičisi: öndüni Qara Temürniñ borluq adīrar; kündüni yīñaq sičisi ögän adīrar; kedin yīñaq sičisi ögän-ök adīrar; taydīn sičisi Suriqa tegmiş borluq adīrar* («Бу узумзорнинг чегараси: шарқдан Қара Темурнинг узумзори айиради; жануб томондаги чегараси ўзанга тақалади; ғарб томондаги чегараси ҳам ўзанга тақалади; тоғ томондан яъни шимолдан чегараси Сурига теккан узумзор айиради») (ТХ.22.6–9).

Шимолга нисбатан *tay* сўзининг ишлатилиши, ҳарқалай, турфонликларнинг тасавури билан боғлиқ. Чунки Турфон воҳасининг шимоли тоғлар билан ўралган.

Васиқаларда кечган *örü tayqa, qudī quimqa barsar* жумласини кўзда тутадиган бўлсак, бу жумлада «шимол» ва «жануб» тушунчаси йўқ. Ундаги *örü tay* – «юқори тоғ» ҳамда *qudī quim* «куйи кум» ифодаси «тўрт томон; ўзи

истаган ер» маъносида; «юқори тоққа (борадими), қуйи қумга борадими», яъни «истаган ерида; ҳамма ерда» англамида келган.

Мана унинг мисоли: *Bu küntä minča Burxan Quliniñ ya örü tayqa, qudi quumqa barsar, öz köñülinčä buyan berip yorisun* («Бугундан бошлаб Бурхан Қулининг (эрки ўзида), юқори тоққа (борадими), қуйи қумга борадими, ўз кўнглича йўл тутсин, савоб учун юраверсин») (ТХ.30.8–10).

Ушбу мисолимиздаги *örü tayqa, qudi quumqa barsar* бирикмасидаги *örü tay* – «юқори тоғ» ҳамда *qudi quum* – «қуйи қум», уларни ўзаро қаршилантириш йўли билан бадий санъат ҳосил қилинмоқда; «юқори тоққа (борадими), қуйи қумга борадими» деган маънода, яъни «истаган ерида; ҳамма ерда» англамида келган. Фикрни бу тарзда ифодалаш расмий битиглар услуби учун ғайриодатий, лекин матннинг таъсирини ошириш, ифода бадийлигини таъминлаш, «эркинлик» тушунчасини теран англатиш мақсадида ана шу ибора қўлланилган.

Шунинг сингари, *örü-qudi bol-* ифодасида ҳам «жануб» ва «шимол» тушунчаси йўқ.

Васиқаларда кечган *örü-qudi bol-* ифодаси, бизнингча, икки хил маънони англатади. Биринчиси, «қашшоқлашиш»ни билдиради: *örü* – асли «юқори», кўчма маънода бойликка нисбатан ишлатилади; *qudi* – асли «қуйи», кўчма маънода қашшоқликка нисбатан ишлатилади. Васиқаларда *Berginčä örü-qudi bolsar-men* деган шаклда келади. Бу жумла «(қарзни) бергунча қашшоқлашиб қолсам ҳам, уни тўлашни кафолатлайман» деган маънони англатади (ТХ.52-васиқанинг изоҳига қаранг).

Иккинчиси, «ўлим» маъносида: *örü bol* – «юқорилашмоқ», яъни «яшамок»; *qudi bol* – «қуйи бўлмоқ; инмоқ», яъни «ўлмақ»; *örü-qudi bolsar-men* – «(мабодо) ўлиб кетсам / борман-йўқман» дегани. Матн ҳам шунга яраша талқин қилинади.

Мана мисоли: *Berginčä örü-qudi bolsar-men, inim Bilär köni bersün* («Бергунча юқори-қуйи бўлсам [яъни борим бор, йўғим бор / бой ёки қашшоқ бўларман / бирор корихол бўлса], иним Билир албатта қайтарсин») (ТХ.52.5–6).

ičtin-taštän bol- ва унинг маъноси:

Ифоданинг бу вариантыда ҳам «ўлим» маъноси йўқ: *ičtin* – «ичкарида», яъни «ўз уйимда»; *taštän* – «ташда, ташқарида», яъни «узокроқ бир ерда»; *ičtin-taštän bol* – «узок ерда бўлмоқ» маъносида ишлатилади. Матнларда *Berginčä ičtin-taštän bolsar-men* шаклида ишлатилган, бу «(қарзни) бергунча узок юртларга кетиб қолгудек бўлсам» деган маънони англатади. Беримчи (яъни

қарздор кимса) бирор сабаб билан кўчиб кетадими, қочиб кетадими, қатъи назар, қарзни тўлаш мажбуриятини олганда, ана шу жумла ишлатилади.

Масалан, Булмиш отли кишининг Кўсунчидан кумуш қарз олганлиги тўғрисидаги васиқада: *Berginčä içtin-taštîn bolsar-men, inim Ayqt(a)čï (?) kõni bersün* («Бергунча ичкарида ё ташқарида [ўз уюмда ё ташда – узоқ жойларда] бўларман, иним Айқтачи (?) албатта қайтарсин») (ТХ.53.5–6).

Демак, *bar-yoq bol-* / *örü-qudï bol-* / *içtin-taštîn bol-* бир қолипдаги ифодалар бўлишига қарамай, учаласи уч хил маънода ишлатилади: шулардан *bar-yoq bol-* «ўлим»га ишора қилади; кейингиси «бойлик ва қашшоқлик», бир пайтнинг ўзида, «ўлим»га ҳам ишора қилади: *örü-qudï bol-* «ҳеч вақосиз қолмоқ; қашшоқлашмоқ» ҳамда «ўлиб кетмак» дегани; сўнгги *içtin-taštîn bol-* «бу ерда яшамаслик; узоқ юртларга кўчиб кетиш» маъносидадир. Лекин ҳар учаласи ҳам, олинган қарз тўла-тўқис кафолатланувини билдиради.

Ушбу ифодаларни талқин қилишда, уларнинг асосини буддизм таъсирида бошқа халқлардан ўтган дея қарамаслик керак. Улар қадимги туркий тилнинг ички имкониятлари, туркий халқларнинг миллий минталитети, ўз қарашлари таъсирида шаклланган.

erklig beg işin-küçin tutup

Жорияни сотиб, ўрнига бўз олинганлиги тўғрисидаги васиқада *Erklig beg işi, elči-yalawač küçin tutup*, деган жумла ишлатилган (ТХ.23.18–19). Бу жумладаги *beg işi* ни С.Е. Малов *beg eşi*, яъни «бекнинг хотини» деб тушунган, шунинг учун бу жумлани русчага: «Если же кто, употребив силу влиятельного бега и жены его, посланников и вестников ...» дея таржима қилган (Малов 1951,213). Аслида эса бумисолдаги *işi-küçi* – жуфт сўз, «ҳукми; кудрати» маъносида. Шунга кўра, ушбу жумлани: «Ҳукмдор бекнинг, элчининг кучкуватига таяниб» деб талқин қилинса, тўғри бўлади.

miñ yil, tümän kün

Ушбу бирикмадаги *tümän* – «ўн минг», *tümän kün* – «ўн минг кун».

Маҳмуд Кошғарий *tümän* сўзининг бадийий функциясини яхши кўрсатган. Унинг ёзишича: *tümän* – «ҳар нарсанинг кўпи»; *tümän-türlüg sözlädi* – «ҳар хил сўзлар сўзлади; турли-туман сўзлади»; *tümän miñ* – «минг-минг, минг туман, минг марта минг, бир миллион»; *tümän miñ yarmaq* – «бир миллион танга» (МК.101b).

Санокда *tümän, miñ* энг йирик сонлардир. Улар вақтни англатувчи *kün, yil* сўзлари билан келганда давр узоклигини билдиради. Шунинг учун ҳам бадий адабиётда, вақт узоклигини таърифлаш учун улардан кенг фойдаланилган. Битигларда кечган *miñ yil, tümän kün* бирикмаси вақтга нисбатан «доимий; умрбод, бир умр» маъноларини англатади.

miñ yil, tümän kün бирикмаси кўк турк ёзувли битигтошларда ҳам ишлатилган. Жумладан, уйғур хоқонлигининг хукмдори Мўюн-чўр шарафига ўрнатилган битигда яхши бир мисол бор (Малов 1959,30–44). Битигда 750 йил воқеалари тўғрисида сўз борар экан, Мўюн-чўр тилидан: «Ўша йили ... оқ ўрда чодирини тиктирдим, мудрофаа деворларини курдирдим, ёзни ўша ерда ўтказдим, ўша ерда тангрига ибодат қилдим, туғроимни, битигимни, (тузугимни) ўша ерда яраттирдим (*belgümin-bitigimin anta yaratitdim*)» дея таъкидланади. Кейинги йил воқеалари баёнида ҳам шунга яқин мазмунли жумлаларни ўқиймиз: «Ўшанда ғарбда Идук башда, Ябаш ва тўкуш (дарёларининг) қуйилишида ёзни ўтказдим. Ўша ерда саройимни курдирдим, мудрофаа деворларини ўша ерда курдирдим, минг йиллик, туман кунлик битигимни-тузугимни ўша ерда ясси тошга яраттирдим (*biñ yilliq tümän künlik bitigimin belgümin anta yası taşqa yaratitdim*)» дейилади битигда (матннинг 19–22- қаторларига қаранг).

Сўнги мисолда кечган *bitig-belgü* – «давлат тузуги; низоми» маъносини билдиради; *biñ yilliq tümän künlik bitigimin belgümin* дейилганда минг йиллик ёзувларга, ўтмиш анъаналари таъсирида шаклланган тузукка ишора этилмакда.

miñ yil, tümän kün бирикмаси кулни сотиш, ер-жойни бирор кимсага ўтказиш билан боғлиқ ҳолда тузилган васиқаларда ҳам ишлатилади. Эндиги ер ёки кул эгасининг ҳуқуқини кафолатлаш, бундан буёғига ўла-ўлгунча унга эгалик қила олувини таъкидлаш учун ана шу жумладан фойдаланилади.

Мана бунинг мисоли: *Bu tört sīcīlīy borluq üzä miñ yil, tümän künkä tegi Basa Toγ[r]il erklīg bolsun.* – «Бу тўрт чегара оралиғидаги узумзорга минг йил, туман кунга қадар Баса Тўғрил эгалик қилсин» (ТХ,48.11–12).

yasadaqī qinqa tegsünlär

yasadaqī qinqa tegsünlär жумласидаги *yasa* – ҳуқуққа тегишли атама, давлатнинг бош қонуни; *qin* – «қийин-қистов; жазо» маъносидадир. *Qina*-феъли ана шу сўздан ясалган бўлиб, «қийнамоқ; жазо бермак» маъноларини англатади. Маҳмуд Кошғарий луғатида: *beg anī qinadī* – «бек уни қийнади, исканжасига солди»; *teγri anī qinadī* – «Худо унга жазо берди» (МК.283а).

tegsünlär – сўзма-сўз «тегсинлар; етишсинлар» (*teg*- феълидан), лекин бу ўринда «тортилсинлар; маҳкум этилсинлар» дегани, яъни ушбу жумладан «давлат қонунидаги жазога тортилсинлар» англашилади.

Қайтсу тудунгнинг Чинтсу Шиладан қарз олиб, эвазига ўз боласини унга ўғилликка топширганлиги тўғрисидаги васиқада келгусида тўланган қарзга ҳеч кимса даъво қила олмаслиги, битимни бузиб, даъво қилғудек бўлса, ўша кимса давлат қонунидаги жазога тортилажаги таъкидланган. Васиқадаги бу жумла ўғил эвазига қарз берувчи Чинтсу Шиланинг тилидан берилади.

Мана ўша сатрлар: *Men, Ćintsu ayayqa tegimligniñ eĉim, inim, oylum, qam-qadařim almasun, tartmasun. Apam bir-ök ilgäli-tartıyalı saqınsar, sawları yoriņasun. Yasadaqı qınqa tegsünlär.* – «Мен, хурматга сазовор Чинтсунинг оғам, иним, ўғлим, қавм-қариндошим тортиб олмасин. Агар бирор кимса тортиб олишни хаёл қилса, сўзлари ўтмасин. Давлат қонунидаги жазога тортилсинлар» (ТХ.42.6–10).

tört yolı boř

Ушбу бирикмадаги *tört yolı* – «борадиган тўртала йўли, тўрт тарафи» маъносида; *boř* – «бўш, очик; эркин» дегани; бу сўз «эркинлик; озодлик» англамини таъминлайди; *tört yolı boř* – «тўртала йўли очик» / «тўрт тарафи очик», яъни «истаган томонига кетиши мумкин; ўз истагича яшаши мумкин» деган маънода ишлатилади.

Bu Ćitsu atl(i)u oylul Ćintsu ayayqa tegimligkä bar erginĉä könin piři’iñ tapinip, ayayqa tegimligtä kin tört yolı boř, öz köñülinĉä barsun. – «Бу Титсу отли ўғил хазрат Чинтсуга бор эканида [яъни унинг кўзи тириклигида] чин пишиғ хизматини қилиб, ул хазратдан кейин тўрт йўли очик, ўз истагича кетсин» (ТХ.42.4–6).

Қадимги туркий адабиётда томон билан боғлиқ бўлган *tört buluñ* тушунчаси ҳам бор. Бу ўринда *buluñ* – «тараф, томон» маъносида; *tört buluñ* – «тўрт томон; тўрт қутб; ўраб турган тарафлар» дегани. Бу бирикма мамлакат танг аҳволда эканлиги, халқ ёв қуршовида қолганлиги таърифида ишлатилади. *Tört buluñ qop yaği ermis, sü sülapän, tört buluñdaqı bodunuñ qop almıs, qop baz qilmıs.* – «Тўрт томон бутунлай ёв экан, қўшин тортиб, тўрт тарафдаги халқни бутунлай олибди, бутунлай бўсундирибди» (К.2).

boř сўзи қадимги туркий тилда бир қанча маъноларда ишлатилган. Масалан, унинг «Девону луғати-т-турк» асарида келтирилган маънолари:

«озод, эркин»: *boř kiři* – «озод киши»;

«ажралган, эрдан чикқан»: *boř urayut* – «эридан ажрашган хотин»;
«ишдан бўшаган»: *boř elig* – «ишдан бўшаган қўл»;
«юмшоқ, бўш»: *boř et* – «юмшоқ гўшт»; «юмшоқ ер»га ҳам шу сўз қўлланади;
«бўшатишган, бўш қўйиб юборилган»: *boř at* – «бўш қўйиб юборилган от»;
«холи қилинган, бўшатишган»: *boř ew* – «бўшатишган уй». Шунингдек, нарсадан бўшатишган идиш ёки жилдларга ҳам *boř* сўзи қўлланади (МК.249а).
Ундан ясалган *bořu* феълнинг эса қуйидаги маъноларини берган:
aniņ özi bořudi – «унинг ичи бўшалди, равонлашди».
tügün bořudi – «тугун бўшаброқ қолди».
at bořudi – «от боғловидан ечилди, бўшалди».
xan yalavačiy bořudi – «хон мамлакатига қайтиш учун элчига рухсат берди».
er urayutin bořudi – «эр хотинини талоқ қилди, ажрашди» (арғуча). Бу феъл ҳам ўтимли, ҳам ўтимсиздир. Бу феълнинг келаси замон шакли *bořur*, масдари *bořumaq* бўлади (МК.281а).
Муаллиф *boř* сўзининг биринчи маъносидан ясалган *bořatti* феълни «бўшатди, озод қилди» маъносида берган: *ol bulunuy bořatti* – «у асирни бўшатди». Банддан, бошқадан бировнинг, бирор нарсанинг қутқазилишига ҳам шу сўз қўлланади (МК.210а).
Ёки *boř* сўзининг иккинчи маъносидан ясалган *bořudi* феълни «талоқ қилинди» англамида берган: *er urayutin bořudi* – «эр хотинини талоқ қилди, ажрашди» (арғуча) (МК.281а).
Яна қиёсланг: *ol urayut bořatti* – «у хотинни қўйди» (арғучадир) (МК.210а). Ёки бошқа бир мисол: *urayut bořandi* – «хотин талоқ қилинди» (арғучадир). Муаллифнинг ёзишича, бу мўътабар эмас. Бу сўзнинг келаси замон шакли *bořanur*, масдари *bořanmaq* дир (МК.169б–170а).
boř сўзи сифат вазифасида «бўш, лапашанг» маъносида: *бўш ўғил*; «юмшоқ» маъносида: *бўш хамир*; феъл бўлиб келганда «эркин, озод» маъносида: *ишдан бўшмисан?* ҳозир ҳам ишлатилади.
bořa- феъли эса ҳозирги ўзбекчада «ишдан кетди»: *ишдан бўшади*, шунингдек, «озод бўлди; эркин бўлди»: *дарсдан бўшади*; *қўли ишдан бўшади* шаклларида ишлатилади.
Ҳозирги ўзбек тилида *boř* сўзи «талоқ» маъносида ишлатилмайди. Бу маънода *хотинини қўйди*, *талоқ қилди*, *ажрашди* дейилади. Қадимги туркий тилдаги *boř urayut* ўрнида эса ҳозирда *тул хотин*, *бева хотин* ишлатилади.

turʻu-tumlutu satdim

Бадрун отли бойдан эллик икки тўп бўз олиб, ўрнига жория берилгани тўғрисидаги ҳужжатда: *meniñ Asan tigin (at)liñ küñümni Bädrünkä elig iki bayliñ bözkä turʻu-tumlutu satdim*. – «менинг Асан тигин отли жориямни Бадрунга эллик икки бағлиқ бўзга узил кесил сотдим» (ТХ,4.3–5).

Ушбу ҳужжатда кечган *turʻu-tumlutu satdim* бирикмасини С.Е. Малов *torqu tomludu satdim* шаклида ўқиб, рус тилига «продал правильно и законно» ёки матнга берган изоҳида *torqu tomludu* ни «правильно и точно» деб талқин қилган. Маъносини далиллаш учун Лекок ҳамда В.В. Радлов талқинига ҳавола этади (Малов 1927,9–10). «Древнетюркский словарь»да бу сўз *toʻyuru tomlitu / toʻyru tomludu* вариантларида берилиб, рус тилига «законно, по всем правилам»; «правильно (~законно?)» деб талқин қилинган (қаранг: ДТС,572). Бизнингча, бу сўзнинг биринчи компонентини *toʻyuru / toʻyru* кўринишида ўқиб, маъносини «тўғри» («правильно (~законно?)») деб тушуниш бир оз мулоҳазали. Сабаби матнда ушбу сўз *toʻyru* эмас, С. Е. Малов тўғри ўқиганидек, *torqu* ёки *turqu* ёзилган.

Расмий ҳужжатларда қўлланган бу сўзни *turqu~turʻu* деб ўқилгани маъқул; ўзаги *tur-* феълидан. Сўзнинг кейинги компоненти: *tomludu~tumludu* (U 5235 кўрсаткичли ҳужжатда: *tumlitu*). Чоғиштиринг, «Қутадғу билиг»да: *tumlit-* – *tumli-* феълининг орттирма нисбат шакли; *кўчма*. «совут-, бездир-»: *Tügüg yüz, ačïy til kišig tumlitur*. – «Тугуг юз, аччиқ тил кишини совутади» (ҚБС,273).

Ҳарқалай, *turʻu-tumlutu* бирикмасида ҳам *кўчма* маъно бор: *turʻu-tumlutu satdim* – «узил-кесил сотдим; бутунлай сотдим» англамларидадир.

erklig bolsun

«Қутадғу билиг»да: *erklig* – эркли; ҳукмдор: *Tapučï bilä erklig el-kend tüzär*. – «Ҳукмдор хизматчи билан эл-кентларни тузади» (ҚБС,97).

erklig bolsun – буюм, ер ёки қулнинг эндиги эгасига берилаётган эркинлик бўлиб, «эғалик қилсин» деган маънода ишлатилган.

Берлин қўлёмалар фондида Т.М.95 (U 5235) кўрсаткичи остида сақланаётган эллик тош бўз эвазига қулни алмаштирилганлик тўғрисидаги ҳужжатда: *Bir eksügsüz, bu Yunčïqa miñ yil, tümän künkä tegi Alpış erklig bolsun*. – «Ҳеч бир эътирозсиз, бу Юнчига минг йил, туман кунга қадар Алпиш эғалик қилсин» (ТХ.2.11–13).

Мисирга беш тош бўз эвазига сотилган ер учун тузилган ҳужжатда: *Bu tört siçiliy yerkä miñ yil, tümän künkä tegi Misir erklig bolsun.* – «Бу тўрт чегара ичидаги ерга минг йил, туман кунга қадар Мисир эгалик қилсин» (ТХ.8.11-13).

Taplasar, özi tutsun, taplamasar, adin kişikä ötkürü satsun

Ушбу жумладаги *tapla-* феъли «истамоқ, ҳохламоқ; унамоқ» маъноларини билдиради. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғати-т-турк» асарида: *ol tonuytapladi* – «у тўнни қабул қилди, унга унади». Муаллифнинг кўрсатишича, унинг келаси замон шакли *taplar*, масдари *taplamaq* бўлади (МК.286б).

özi tutsun – «ўзи тутсин; ўзи ишлатсин». Бу ўриндаги *tut-* «тутмоқ, ишлатмоқ» маъносидадир. Ҳозирги ўзбек тилида ҳам *tut-* феълининг «ишлатмоқ» маъноси бор, бу сўз кўпроқ нарса-буюмга нисбатан ишлатилади. Чоғиштиринг, *чўмични тутди* – «чўмични тутди / чўмични ишлатди» дегани.

ötkürü satsun – «ўткариб сотсин; сотиб юборсин» деган маънодадир.

Шулардан келиб чиқиб, *Taplasar, özi tutsun, taplamasar, adin kişikä ötkürü satsun* жумласи «Истаса, ўзи тутсин, истамаса, бошқа кишига сотиб юборсин» деб ўгирилади.

Бу жумла ер-жой олди-бердиси, қўл остидаги қулини ўзга кимсага сотиб юбориш билан боғлиқ ҳолда тузилган васиқаларда бундан буёнги эркинлик унинг янги эгасига ўтганлигини кафолатлаш учун ишлатилади.

Мана мисоли: *Bu tört siçiliy borluq üzä miñ yil, tümän künkä tegi Basa Toḡ[r]il erklig bolsun. Taplasar, özi tutsun, taplamasar, adin kişikä ötkürü satsun.* – «Бу тўрт чегара оралиғидаги узумзорга минг йил, туман кунга қадар Баса Тўғрил эгалик қилсин. Истаса, ўзи тутсин, истамаса, бошқа кишига сотиб юборсин» (ТХ.48.11–14).

Элик тош бўз эвазига қулни алмаштирилганлик тўғрисидаги ҳужжатда: *Taplasar, özi tutsun, taplamasar, adin kişikä ötkürü satsun.* – «Истаса, ўзи тутсин [яъни ишлатсин], истамаса, ўзга кишига ўтказиб сотсин» (ТХ.2.14–15).

čam-čarim qil-

Элик тош бўз эвазига қулни алмаштирилганлик тўғрисидаги ҳужжатда: *Bu Yuñčiniñ soñ bayan oyrisi-yalyani bolsa, tewi, qasasi bolsa, onluqı-yüsrüki bolup čam-čarim qilsar, men Quɣdamuni bilir-men, Alpiš bilmäs.* – «Бу Юнғчининг бунингдан буён ўғриси-ёлғони бўлса, найранги (чиқса), жонига суиқасд қилса, бирон воқеа содир этса, яқинлари чиқиб даъво қилса, мен Қуғдамуни жавобгар бўламан, Алпиш жавоб бермайди» (ТХ.2.16–20).

Bu kişikā čam-čarim qilmasun. – «Бу кишига зўравонлик қилмасин» (ТХ.4.15).

qorluq bolsun / qorsuz bolsun

Чоғиштиринг, «Қутадғу билиг»да: *qor bol-* – «зарар бўл-; зиён қил-»: *Sözün bolsa yanluq, seňä bolya qor.* – «Сўзларинг янглиш бўлса, сен учун зарар бўлади» (ҚБС,221).

Хужжатлардаги *qorluq bolsun* – «зарар кўрсин; (унга) зиён бўлсин»; *qorsuz bolsun* – «зарар кўрмасин; (унга) зиён бўлмасин» деган маъноларда ишлатилган.

Apat bir-ök erklig beg işi, elči-yalawač küčin tutup, yulayin, alayin, tesärlär, bu kişi-teg iki kişi berip yämä (?) sözlari yorimasun. Čamlayučı kişilär qorluq bolsun. Bu bitig tuta Bädriin qorsuz bolsun. – «Агар бирор кимса ҳукмдор бегнинг, элчининг кучига таяниб, тортиб олайин, дегудек бўлса, бу одамга тенг келадиган икки киши бериб, яна сўзини ўтказмасин. Даъво қилувчи кишилар зарар кўрсин. Бу хужжатнинг эгаси Бадрун зарар кўрмасин» (ТХ.4.15–20).

erklig beg işi-küčin tut-

Шаби исмли кишининг Басмилга сотган ери тўғрисидаги хужжатда:

taqi bir-ök erklig beg işi-küčin tutup, alayin, yulayin tesärlär, bu-oq ögän üzä suwaqlıy iki tanču yer yaratu berip yulup alsun. Yuldači kişi qorluq bolsun, Basmil qorsuz bolsun. – «агар бирор кимса ҳукмдор бекнинг иши-кучига таяниб, уни олиб қўяман деса, мана шу ўзандан сув ичувчи икки танчу ер топиб бериб, кейин юлиб олсин. Юлувчи киши зиён кўрсин, Басмил зиён кўрмасин» (ТХ.6.18–22).

ayitip bitidim / inčkä ayitip bitidim

Маҳмуд Кошғарийга кўра: *ayitti* – «сўради»; *ol menä söz ayitti* – «у мендан сўз сўради». Ўғузлар *men aňar söz ayittim* («мен у билан сўзлашдим») дейдилар, лекин бу қоида эмас [қоидага хилоф] (МК.58а).

Ёки «Қутадғу билиг»да: *Oqidi elig bir kün Ögdülmişig, / Ayitti bodun hālī, el-kün işig.* – «Элиг бир кун Ўгдулмишни (ёнига) чақирди, / Халқ ахволи, эл-юрт иши ҳақида сўради» (ҚБС,42).

ayitip bitidim – «сўраб ёздим»; *inčkä ayitip bitidim* – «бирма-бир сўраб ёздим».

Васиқани қоғозга битувчи кимса, идора ходими хужжатнинг аниқлигини далиллаш учун ишлатиладиган бирикма.

Эллик тош бўз эвазига қулни алмаштирилганлик тўғрисидаги ҳужжатда: *Men Šila Quydamunīqa inčkā ayitip bitidim.* – «Мен Шила Қуғдамунидан бирма-бир сўраб [яъни унинг айтганлари бўйича бирма-бир] ёздим» (ТХ.2.32–33).

Ёки бошқа бир мисол. Қуш Темур отли кишининг бўз эвазига экин экадиган ер олганини тасдиқловчи ҳужжатда: *Men Čatir bu bitigdāki onluqča bizin kišilärkä, qač (?) qata yinčkā ayitip bitigil temiškä bitidim.* – «Мен, Чатир, бу ҳужжатдаги ўн нафар бизнинг кишилардан қайта-қайта, бирма-бир сўраб, (сен) ёзгин деганлари учун ёздим» (ТХ.5.23–24).

С.Е. Малов бу жумлани *Män Čatir (?) bu bitigdāki onluq ča biz (?) in kisi-lärkä Äñč Qada inčkā ayidip bitigil timiš-kä bitidim* шаклида ўқиб, рус тилига «Я, Чатыр, содержимое этого документа написал под диктовку, заставляя Енч-Када спрашивать десятерых людей» деб таржима қилган (Малов 1951,206–207). Ушбу жумлада киши исми шаклида берилган *Äñč Qada* ни, менимча, *qač qata* деб ўқилгани маъқул. Бу сўз «неча бор; неча қайта; қайта-қайта» деган маънони беради. Ундан кейинги сўзни эса *yinčkā* деб ўқиса бўлади. Чунки *yinčkā ay-* «аниқ, дона-дона сўзламоқ» маъносини англатади (қаранг: ДТС,261). Шундан келиб чиқиб, жумланинг мазмуни ҳам ўзгаради: ... *qač (?) qata yinčkā ayitip bitigil temiškä bitidim* – «... қайта-қайта, бирма-бир сўраб, (сен) ёзгин деганлари учун ёздим».

Эски ҳужжатларда расмий ва бадий услубларнинг қоришиқ ҳолда учраши ёки юридик кимсалар нутқининг бу кўринишда уйғунлашуви туркий расмий услубнинг тўла шаклланиб улгурмаганидан эмас, аксинча, унинг ўта тараққий этгани, фикрни ифодалаш, ҳужжатнинг расмийлигини таъминлаш имкониятлари кенглигидан далолат беради.

Ёзма манбалар:

1. ДТС – Древнетютковский словарь. – Л., 1969.
2. МК – *Kaşgarlı Mahmud. Dīvānū Lūgati't-Türk.* Tıpkıbasım / Facsimile. Ankara, 1990.
3. УДД – Уйгурские деловые документы X–XIV вв. из Восточного Туркестана. Предисловие, транскрипция, перевод с древнеуйгурского Л.Ю. Тугушевой. Факсимиле рукописей. М., 2013.
4. К – Кул тигин битиги: Содиқов Қ. Кўк турк битиглари: матн ва унинг тарихий талқини. – Тошкент, 2004,96–112.

5. *ТХ – Содиқов Қ.* Илк ва ўрта асрларда яратилган туркий хужжатлар. – Тошкент, 2016.
6. *ҚБС – «Қутадғу билиг» сўзлиги.* Тузувчи Қ. Содиқов. – Тошкент, 2020.

Илмий асарлар:

1. *Малов 1927 – Малов С.Е.* Два уйгурских документа. – Ташкент, 1927.
2. *Малов 1951 – Малов С.Е.* Памятники древнетюркской письменности. М.–Л., 1951.
3. *Малов 1959 – Малов С.Е.* Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. – М. –Л., 1959.
4. *Тугушева 1975 – Тугушева Л.Ю.* Языковые и внеязыковые значения в дешифровке памятников древнеуйгурской письменности. // «Советская тюркология», №5. Баку, 1975. С. 27–32.